

УДК 821.161.2(092):326.91(477.53)

О. А. Білоусько

ДО УЧАСТІ ПОЛТАВЦІВ У ВИЗВОЛЕННІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА З КРІПАЦТВА

У статті наводяться факти, які дозволяють по новому показати процес визволення Т.Г. Шевченка з кріпацької неволі.

Ключові слова: Тарас Шевченко, біографія, кріпацтво, визволення.

Як відомо, автобіографії Т. Шевченко не залишив. Почавши її писати у 1860 році на прохання редактора журналу «Народное чтение» О. Оболонського, не завершив і передав на редагування П. Кулішеві, який переробив написане, доповнив і надав форму листа. Так з'явилося в «Народном чтении» (1860, кн. 2) «Письмо к редактору», в якому Шевченко «забув», де й коли народився, в якому віці втратив батьків, коли закінчив Академію мистецтв, був відправлений на заслання та звільнений з солдатської каторги. Водночас з біографії поета Куліш вилучив важливі факти, а решті дав упереджені оцінки, інтерпретації й трактування. Сфальсифікована Кулішем Шевченкова біографія ввійшла в науковий обіг [27, т. 1, с. 21; 28, т. 3, с. 77-83; 29; 30, т. 4, с. 120-207; т. 5, с. 191-193]. Прагнучи затвердити фальсифікацію, Куліш переробив і опублікував у журналі «Основа» (1862) нарис М. Чалого під назвою «Нові матеріали для біографії Т. Г. Шевченка», де під виглядом спогадів І. Сошенка закріпив «білі плями» петербурзького періоду життя генія [25; 22, с. 47-59]. Пізніше М. Чалий так і не зміг відійти від заданої П. Кулішем схеми, продовжуючи переказувати відомості, здобуті від колеги по гімназії І. Сошенка [18, с. 31-36; 26]. Першим відмовився від спогадів Сошенка у переказі Чалого О. Кониський, але натомість увів у біографію Шевченка епізоди з гіпотетичної автобіографії поета та його літературної повісті «Художник» [11].

Заручниками свідомих помилок Куліша та свідчень Сошенка, переказаних Чалим, стали практично всі Шевченкові біографи наступних років. Тож мав рацію Шевченків друг Федір Лазаревський, коли в 1887 році виніс нещадний вирок: «Читаючи все, що було до цього часу писано про Шевченка, я завжди хвилювався через рясну неправду в цих писаннях, і завжди моя рука тягнулася до пера і

паперу написати про ту дійсність, серед якої проходило життя Тараса <...> розвіяти навмисну брехню, безпідставні висновки, наклепи і т. ін., і т. ін., що в такій величезній кількості нагромаджено в писаннях про Шевченка. <...> Якщо всі історії пишуться так само, як пишеться історія Шевченка, то в нашій історії правда дуже викривлена» [21, с. 232].

Сказане повною мірою стосується історії визволення Тараса з кріпацтва та ролі учасників цієї акції – полтавців М.В. Гоголя, Є.П. Гребінки, В.І. Григоровича, А.М. Мокрицького. Поза увагою дослідників залишається важлива деталь, а саме: протегування Шевченкові з боку Імператорського Товариства заохочення художників (рос. – ОПХ).

У самому викупі доля Тараса не була унікальною. Відомо чимало випадків, коли обдарованих молодих людей викупали з кріпацтва небайдужі шанувальники мистецтва. У 1820–1830-их роках у Росії була широко відома школа О. Венеціанова, через яку пройшли понад 70 учнів, переважно бідних міщан і кріпаків. Школа функціонувала в тверському маєтку художника Сафонкове та на його петербурзькій квартирі [4; 12]. Дякуючи Венеціанову, одержали свободу Олександр Алексєєв (1828 рік), Федір Славянський (1838 рік, викуплений за 2000 руб.) [19, с. 605, 637-638]. Траплялися й невдачі, як у випадку з Григорієм Сорокою, якого поміщик Мілюков (сусід і добрий приятель Венеціанова) так і залишив на становищі «дворового человека» [19, с. 644]. Деякі поміщики самі віддавали здібних кріпаків у науку до професійних митців чи цехових майстрів, аби в майбутньому мати власних художників. Для кріпаків цей шлях був привабливий надією на якщо не повне, то хоч часткове визволення: зробившись по довгій науці майстром, можна було перейти на оброк, тобто працюючи самостійно, платити панові певну суму із своїх заробітків, а за щасливого збігу обставин і зовсім викупитися на волю.

На цей шлях ступив і 18-річний Тарас Шевченко. Виїхавши з революційної Варшави з обозом двораків свого принципала, він дістався С.-Петербургу в кінці лютого 1831 року, а вже через рік П. Енгельгардт законтрактував його на 8 років «різних живописних справ цеховому майстрові» В. Ширяєву. Чому Тарас потрапив саме до цього майстра, існують різні здогади. Фактом залишається початок його мистецької кар'єри в ширяєвській майстерні. У повісті «Художник» цей початок схарактеризований як «безрадісний і безнадійний», а сам Ширяєв як людина неосвічена, темна, скупа, сувора. Але ця характеристика належить літературному твору, де справжні ситуації помішані з вигаданими. Насправді, Ширяєв, вихованець відомої свого часу в Росії Арзамаської художньої школи Ступіна, був одним із кращих майстрів з розписування інтер'єру, і Тарас набув у нього великої живописної практики. Шевченко сам стверджував, що вчився в Ширяєва не тільки на «малюра», а й на «живописця»; саме як живописець він брав участь у розписах Большого, Олександрівського, Михайлівського, Кам'яноострівського театрів, працював у залах Сенату і Синоду, причому сам робив ескізи розписів за вказівками архітекторів. Здібний хлопець приносив своєму хазяїну великі гроші: тільки за роботи з оформлення царських лож золотом у Большому театрі Ширяєву заплатили 19 тис. руб. Як помічник майстра та «перший рисувальник» ширяєвської артілі Тарас отримував мізерну плату, але на люди не виходив в кирзових чоботах, змащених дьогтем, і засмальцьованому пістровому халаті, як запевняли пізніші біографи поета.

У Ширяєва Шевченко познайомився та потоваришував з полтавцем, кріпаком поміщика О.Д. Оболонського Хтодотом Ткаченком, який потрапив до С.-Петербурга за обставин, схожих на Тарасові. Тим більше враження на Шевченка справило відпущення Хтодота і трьох його братів на волю в грудні 1834 року та зарахування Хтодота й Дениса на початку 1835 року сторонніми учнями Імператорської Академії мистецтв (тоді ж старший брат Григорій одержав звання вільного художника). Маючи перед очима приклад Ткаченків, Тарас став і собі добиватися зміни безправного становища. Природний талант, помножений на професійну практичну науку, дозволяв йому вчитися в Академії. Але до неї кріпаків не приймали, вважаючи, що «холопському или рабському состоянню принадлежат самыя гнусныя пороки, которые получаютя, так сказать, в наследство». Про те, що П. Енгельгардт послідує прикладу О. Оболонського, годі було й мріяти.

Отож, сподіватися Тарас міг лише на підтримку Імператорського Товариства заохочення художників. Це Товариство було засноване з ініціативи князя І.О. Гагаріна в листопаді 1821 року з метою «всеми возможными средствами помогать художникам, оказывающим дарование, и способствовать к распространению всех изящных искусств» [12, с. 182-183]. Членами Товариства були заможні люди: право на вступ обумовлювалося одноразовим внеском в 2 тис. руб. або 200 руб. щорічних відрахувань. Товариство замовляло художникам картини, купувало готові роботи, влаштовувало виставки-продажі мистецьких творів, розігруючи їх у лотереї, видавало праці з історії й теорії мистецтв, навчальні посібники, залучало досвідчених майстрів для керівництва і спостереження за успіхами початківців, малоїмущим надавало грошове утримання, кращих на свій кошт посилало за кордон для продовження навчання. Стипендіати (пенсіонери) Товариства могли відвідувати класи Академії мистецтв, де їх навчали професори (з 1857 р. ОПХ утримувало власну рисувальну школу). Траплялися випадки, коли ОПХ брало участь у викупі з кріпацтва талановитих юнаків [14; 10].

Питання, коли і як Т. Шевченко вийшов на Товариство заохочення художників, залишається відкритим. Навряд чи до цього був причетний Ширяєв. Колись він сам не зумів потрапити в Академію мистецтв, а його знайомства в середовищі художників були замалі для протегування своєму учневі. Та й чи мав він інтерес складати таку протекцію, щоб у перспективі втратити кращого робітника? Не могли скласти таку протекцію і вчорашні кріпаки брати Ткаченки чи знайомий Ширяєва учень Академії мистецтв Іван Зайцев. І зовсім невірогідною виглядає версія, що прилученню до ОПХ Тарас завдячує Сошенкові.

Просте зіставлення дат не залишає сумніву, що шлях до Товариства Тарас знайшов раніше, ніж познайомився з Сошенком. Розтиражована біографіями «доленосна» Шевченкова зустріч з Сошенком у Літньому саду відбулася 3 липня 1836 року, тоді як Тарас став відомим ОПХ принаймні 4 жовтня 1835 року. Цією датою задокументовано рішення Комітету Товариства (голова – граф В.В. Мусін-Пушкін-Брюс, члени – граф П.І. Кутайсов, граф Ф.П. Толстой, А.П. Сапожников, граф М.Ю. Віельгорський, В.І. Григорович): «По рассмотрению рисунков постороннего ученика Шевченко, Комитет нашел оные заслуживающими похвалу и положил иметь его в виду на будущее время...» [24, с. 9]. Відтоді Шевченко підтримував зв'язок з ОПХ протягом семи років, до 16 травня 1842 року. В звітах

ОПХ, починаючи з 28 квітня 1837 року, він іменується пенсіонером ОПХ, якому призначено постійне грошове утримання (30 руб. щомісячно, 360 руб. щорічно). Гроші виплачувалися і тоді, коли Шевченко вже був учнем Академії мистецтв. Додатково він одержував кошти на ліки, на художнє приладдя тощо. Відзначаючи успіхи свого вихованця у навчанні, зокрема нагородження від Академії срібною медаллю 2-ого ступеня, Комітет Товариства письмово запевняв Шевченка, що «дальнейшие его успехи в живописи доставят ему в членах Комитета самых усердных и постоянных одобрителей» [8, с. 42, 44, 46, 53, 54, 55, 56, 62, 66, 70, 77, 78].

Не викликає сумніву, що зв'язку Шевченка з ОПХ мало передувати, а далі його супроводжувати зав'язування знайомств із впливовими культурними діячами. Звертає на себе увагу присутність в Комітеті Товариства заохочення художників пирятинця В.І. Григоровича. Відомо, що він протегував землякам-українцям. Однак хтось мав подати до Товариства рекомендаційного листа, який міг вплинути на зобов'язання ОПХ оплачувати навчання здібного хлопця. Яку силу мала в ті часи рекомендація, найкраще засвідчив професор С.-Петербурзького університету О.В. Нікітенко: «в Росії протекція дає право на все» [3, т. 3, с. 501]. Доказом цього є лист пенсіонера ОПХ Л. Плахова до В. Григоровича з Дюссельдорфа кінця 1830-их років, де він так пояснює причини своїх невдач: «Вначале – незнание языка, второе – не был никому отрекомендован, который бы дал совет, как мне надобно жить...» [19, с. 631]. Найавторитетнішим рекомендавцем у ті часи був член ОПХ О. Венеціанов, який неодноразово звертався до керівництва Товариства з проханнями підтримати матеріально свою школу та сприяти зарахуванню своїх учнів до Академії мистецтв. Комітет Товариства завжди йшов назустріч цим проханням [12, с. 84]. Піклування Венеціанова поширювалися не тільки на його безпосередніх учнів. Його прізвище фігурує серед тих, кому був зобов'язаний свободою Т. Шевченко, разом із прізвищами В. Григоровича, С. Гребінки, В. Жуковського, К. Брюллова.

Однак твердження, що з усіма цими людьми Шевченка звів сторонній учень Академії мистецтв, син бідного міщанина Іван Сошенко, який випадково зустрів Тараса в Літньому саду, не витримує критики. Міф про Сошенка був створений фальсифікатором автобіографії Шевченка П. Кулішем, щоб применшити роль у визволенні генія репрезентантів дворянського класу, змусивши їх діяти виключно з ініціативи представника народних низів. Куліша не бентежило те, що Сошенко обійшов вищеназване коло діячів через два роки після того, як Тарас став відомим цим діячам, отож аж ніяк не міг рекомендувати його ОПХ. Сам Сошенко зізнавався: «Мене дуже зворушила нещасна доля юнака, але допомогти йому в мене не було змоги. І чим я міг зарадити його горю, сам бідний трудівник-маляр, що день у день працював за шматок гіркого хліба, не маючи ні протекції, ні грошей?» [21, с. 65]. Не підтримав Сошенко й іншу легенду, створену П. Кулішем, заявивши, що зустрів Шевченка не в алеях Літнього саду, а за інших обставин: їх познайомив рідний брат дружини Ширяєва художник Олександр Соколов. І сталося це тоді, коли Шевченко вже рік професійно вчився мистецтву художника. Прізвище Сошенка не згадується і в автобіографічній повісті Шевченка «Художник»; цією особистістю пізніші коментатори підмінили народжений вільною фантазією художній образ оповідача, у якому втілені почуття і переживання неординарної натури самого генія. До того ж оповідач зустрічається

в Літньому саду з 14-літнім хлопцем, тоді як Тарасу в час описуваних подій йшов 23-ий рік. Пізніше з'ясувалося, що Шевченко використав тут добре йому відомий епізод знайомства свого друга В. Штернберга з його майбутнім учителем М. Лебедевим [23, т. 2, с. 300].

Найбільше, що міг зробити Сошенко, – це познайомити Шевченка зі своїм товаришем по Академії пирятинцем Аполлоном Мокрицьким. Але Мокрицький у своєму щоденнику не прохопився про це й словом. Навпаки, із записів 1835 року можна зробити висновок, що автор пізнав Тараса раніше, ніж його протеже. Знайомство з Шевченком для Мокрицького – доконаний факт, тоді як про Сошенка він пише як про нового знайомого: «7 *ноября*. Утро целое сидел я дома и рисовал <...> После обеда был в классе, из класса зазвал к себе доброго человека – Сошенко. Малый, кажется добрый, с дарованием и с прекрасными чувствами, еще не тронутыми скоблем света. Я приглашаю его жить с собою, он пришелся мне по душе, и с первого раза, увиде[в] его в Эрмитаже, он понравился мне» [7, с. 50-51]. Але навіть якщо погодитися з версією, що саме від Сошенка Мокрицький довідався про тяжке становище талановитого юнака, з цього не можна зробити висновок про вирішальну роль першого у звільненні його друга з кріпацтва.

Попри свої відмінні моральні якості, простий, добрий Сошенко з його низьким соціальним статусом просто не міг мати таких широких зв'язків у мистецьких колах С.-Петербурга, які мав високоосвічений дворянин Мокрицький. У цьому легко пересвідчитися, перечитавши записи в «Щоденнику» останнього. Вони переконливо свідчать, що Мокрицький перебував у дружніх стосунках з першим учителем О. Венеціановим та його сім'єю; користувався покровительством В. Григоровича і майже щоденно відвідував його вдома; був частим гостем в родині графа Ф. Толстого; провів чотири роки поряд з К. Брюлловим, цілодобово відвідував, спостерігав за роботою, супроводжував під час прогулянок і візитів до друзів, був своєю людиною для «братії трьох великих художників» (Брюллова, Кукольника, Глінки). Водночас Мокрицький був близький до «ніжинців» (осілих у С.-Петербурзі випускників Ніжинської гімназії ім. Безбородька) М. Гоголя, О. Данилевського, Н. Кукольника, М. Прокоповича, Є. Гребінки та його братів, О. Бородіна, П. Редькіна, К. Базілі, С. де Бальмена; знав О. Пушкіна, В. Жуковського, П. Плетньова, О. Кольцова, В. Бенедиктова, П. Єршова, Я. Неверова, М. Глінку, А. Воробйову, О. Петрова; дружив з молодими художниками В. Штернбергом, Л. Плаховим, І. Айвазовським. Незабаром після приїзду до С.-Петербурга, в грудні 1834 року. Мокрицький записує в «Щоденнику»: «2 *декабря* war ich bei Григорович, показывал ему свои работы <...> От него пошел я к Ал[ексею] Гав[риловичу] [Венеціанову], где и провел весь день до вечера. <...> [7, с. 35] 6 *декабря*. Закупивши мебель, отправился я к Гоголю. Обедал у него...» [Дневник. – С. 36]. Відтоді прізвища Григоровича, Венеціанова, Гоголя, Гребінки, Жуковського, Толстого, а з 1836 року Брюллова не сходять зі сторінок щоденника: Григорович згадується на 63, Венеціанов – на 41, Гоголь – на 13, Гребінка – на 12, Жуковський – на 13, Толстой – на 7, Брюллов – на 90 сторінках [7, с. 255-256, 257, 258, 266; 254].

Сошенко ж у записах з'являється епізодично і лише в компанії художників-друзів Мокрицького, включаючи й Шевченка, але аж ніяк не графів і академіків – 1835 р.: «*Ноябрь 17-е*. Поутру был у меня Сошенко. Он пришел по моему

приглашенню к чаю. [7, с. 52] <...> 6 [декабря]. <...> ...с помощью Сошенко кончил портретец Родиона Ивановича [Лукомского]. [7, с. 55] 26 декабря. <...> К чаю подоспел Сошенко, порассказал мне кое-что...» [7, с. 61]; 1836 р.: «13 генвар[я]. <...> Вечером, после класса, пришел ко мне Плахов. <...> Каширин и Сошенко. Мы пили чай, говорили о живописи, о художниках...» [7, с. 66]; 1837 р.: «18 [января]. После класса <...> до 11 часов просидел я дома с Сошенко, рисуя...» [7, с. 107]; 14 квітня 1837 р.: «Сегодня среда. Чай пил с парубками Сошенко и Шевченком в трактире...» [7, с. 121]. Прізвище Сошенка фігурує на 9 сторінках «Щоденника» [7, с. 50, 52, 55, 61, 66, 107, 121, 145, 162], Шевченка – на 11 [7, с. 113, 115, 116, 121, 124, 146, 151, 152, 161, 162, 166].

Отож поширити в інтелігентних колах інформацію про талановитого кріпака міг лише Аполлон Мокрицький. Вирішальну роль могло відіграти його знайомство з усесильним, за відгуками сучасників, В. Григоровичем. Незважаючи на довгі роки служби в столиці, він не втрачав зв'язків з батьківщиною. Квартира Григоровича в Академії мистецтв у 1830-их роках була зосередженням художньої інтелігенції С.-Петербурга. Тут збиралися як маститі художники, так і молодь, що подавала надії. За свідченням В. Стасова, «Дом Григоровича был в те времена (в 30-х и 40-х гг.) чем-то вроде очень значительного и очень влиятельного художественного центра в Петербурге. Там собирались часто все наши художественные знаменитости. Там бывали и Пушкин, и Жуковский, и князь Вяземский, и Гоголь (только что входивший в славу), и Крылов, и Струговщиков, и множество всяких литераторов того времени, между прочим, Кукольник, Сенковский, Греч, Булгарин, но вместе с тем бывала там и вся Академия художеств, все профессора, академики, а также и все ученики, казавшиеся наиболее талантливыми и выходящими из ряду». [23, т. 2, с. 301].

Мокрицький знав Григоровича з дитинства (батьки були сусідами). Завдяки протекції земляка, став учнем Академії мистецтв, одержав грошову допомогу від ОПХ (у протоколі засідання Комітету ОПХ від 29 листопада 1835 року значиться: «По ходатайству г. члена-секретаря [В. Григоровича] Комитет положил выдать занимающемуся живописью г. Мокрицкому пособие в сто пятьдесят рублей»), бував у домі Григоровича запросто, майже щоденно, обговорював з господарем прочитані книги, проблеми мистецтва. Звісно, розказував і про Шевченка, але вже як про художника, відомого ОПХ, а значить, і Григоровичу. Тож питання про рекомендацію залишається відкритим.

З цього погляду заслуговує на увагу версія полтавської дослідниці Р. Смирнової, що рекомендувати Шевченка міг М. Гоголь. Письменник був особисто знайомий з П. Енгельгардтом, від якого почув про талановитого хлопця та його бажання стати художником. Дякуючи Гоголю, Шевченко потрапив спочатку до Ширяєва, а згодом одержав доступ і до ОПХ. Як засвідчив Г. Данилевський, 1851 року в Москві у розмові з Осипом Бодянським Гоголь сказав: «Я знаю и люблю Шевченко, как земляка и даровитого художника; мне удалось и самому кое-чем помочь в первом устройстве его судьбы» [6, с. 478-479].

Сам Гоголь не пролив світла на цей факт. Дивуватися цьому не слід – потайливість письменника була загальновідома, він ніколи нічого не говорив зайвого. Мало хто знав, що потай від усіх Гоголь допомагав нужденним талановитим людям. Академік Ф. Йордан у своїх «Записках» 1875 року відзначав: «Доброта Гоголя была беспримерной! Гоголь многим делал добро

рекомендаціями...». Про справжній масштаб допомоги знали лише найближчі друзі письменника, від яких той вимагав не розголошувати цю інформацію. «Некогда получивший деньги не должен узнать, от кого он их получил, ни при жизни моей, ни по смерти моей. Это должно остаться тайной навсегда. Желанье мое непреложно». – писав Гоголь у грудні 1844 р. професорові Московського університету С. Шевірьову, вимагаючи передати кошти, виручені за видання своїх творів, «бедным, но достойным студентам». Подібний лист одержав і ректор С.-Петербурзького університету П. Плетньов. Це розпорядження викликало нерозуміння та протест у адресатів, які дорікнули письменнику, що він допомагає чужим людям, а не своїм друзям чи рідним. [3, т. 4, с. 239-243]. Проте Гоголь був непохитний: «Не бедным студентам хочу помочь я, но бедным талантам, не чужим, но родным и кровным! Талантам дается слишком нежная, слишком чуткая и тонкая природа. Много, много их можно оскорбить грубым прикосновением. Но когда дающий скрыл свое имя, значит, он верно не потребует никакой благодарности. Такая помощь приемлется твердо и непоколебимо, и будьте уверены, что незримые и прекрасные моления будут совершаться в тишине о душе благотворителя, вечно и сладко будет получившему даже и при конце дней вспомнить о помощи, присланной неизвестно откуда...» [20, с. 126]. Ці ж думки Гоголь висловив у листі до поета М. Язикова (1844 р.): «Мы все так странно и чудно устроены, что не имеем в себе никакой силы, но как только подвигаемся на помощь другим, сила вдруг в нас является сама собою. Так велико в нашей жизни значение слова другой и любви к другому». [13, с. 213]. Знаючи ці риси Гоголя, можна здогадуватися, що так само він міг діяти й у випадку з Шевченком.

Існують також побічні свідчення причетності Гоголя до благодійних справ ОПХ. Як згадувалося вище, Товариство існувало на кошти приватних внесків своїх членів, а також пожертвувань меценатів. На подяку за грошову допомогу Комітет друкував їхні імена на першій сторінці «Санкт-Петербургских ведомостей». Ті ж, хто постійно перераховував у касу Товариства гроші в особливо великих розмірах, залічувалися до почесних заохочувачів. У збереженому до наших днів одному-єдиному листі Гоголя до Григоровича з Рима від 7 січня 1841 року письменник завуальовано вимагає дотримання таємниці своїх внесків: «Прошу Вас изгладить мое имя, попавшее незаконно в ряды почтенных поощрителей. Будучи твердо уверен, что Общество по благородству мыслей своих не припишет мой отказ чему-нибудь дурному. С совершенным почтением и такой же преданностью остаюсь Вашим покорнейшим слугою» [20, с. 126-127].

На користь версії Р. Смирнової можуть свідчити й інші факти. М. Гоголь, приїхавши в столицю 1829 року, негайно став розшукувати земляків. Незабаром (лист до матері від 3 червня 1830 року) він відзначив: «...одних однокорытников моих из Нежина до двадцяти пяти человек» [3, т. 3, с. 438]. Товариші часто сходилися у кого-небудь із своїх, складаючи тісний гурток [3, т. 3, с. 467-477]. У це дружнє коло входив і сторонній учень Академії мистецтв А. Мокрицький, який став учнем О. Венеціанова у 1832 році [17]. Скоріше за все, він і познайомив молодого письменника з Венеціановим, батьки якого теж були вихідцями з Ніжина. У 1830-их роках у домі Венеціанова збиралося поважне товариство художників і літераторів: Гоголь, Гребінка, Пушкін, Воейков, Красевський, Жуков, Гнедич, Крилов, Козлов та інші. Гоголь близько зійшовся з Венеціановим. Часто

вів з ним розмови на мистецькі теми. Йому одному позував для портрета 1834 року [15; 12, с. 199-206]. Уже тоді Гоголь був палким прихильником ідеї нерозривності поведінки художника і суті його творчості, уже тоді прийшов до висновку, що мистецтво – це не забавка, не розкіш, не прикраса; воно повинне сприяти вихованню людської душі й відповідно перетворенню суспільства. Ці думки він висловив у своїх повістях «Портрет» і «Невський проспект». Тоді Гоголь ще не здогадувався, що він є родоначальником нового напрямку в літературі. Принципи, які ляжуть в основу його літературної творчості, він відстоював на матеріалі образотворчого мистецтва. Гоголь тоді сам займався живописом і мав широкі зв'язки в столичних мистецьких колах: «По знакомству своєму с художниками, и со многими даже знаменитыми, я имею возможность пользоваться средствами и выгодами, для многих недоступными. Не говоря уже об их таланте, я не могу не восхищаться их характером и обращением. Что это за люди! Узнавши их, нельзя отвязаться от них навеки. Какая скромность при величайшем таланте! Об чинах и в помине нет, хотя некоторые из них статские и действительные советники». [3, т. 3, с. 438]. Приклад Венеціанова, який стільки зробив для своїх учнів, міг надихнути Гоголя на участь у долі Шевченка.

Для вибору Тараса немало важило і те, що він розпочав працю художника, вже маючи відповідні знання і відповідний досвід. Про це говорять майстерно виконані акварельні портрети доакадемічного періоду, один з яких – портрет П. Енгельгардта – датований 1833 роком. Про здібності свого кріпака його власник знав ще 1828 року, коли управитель, який набирав слуг для поміщика, написав у журналі проти прізвища 14-літнього Тараса: «Придатний у покоєві живописці». Завдяки заступництву дружини господаря Софії Енгельгардт, хлопець у 1829–1830 роках навчався у живописців Й. Рустема у Вільні та Ф. Лампі-молодшого у Варшаві. Успіхи в оволодінні мистецькою грамотою засвідчує блискуче виконана Шевченком у 1830 році копія естампа, найменована коментаторами «Погруддя жінки». Товариству заохочення художників Тарас у 1835 році представив складну історичну композицію «Смерть Лукреції», за нею послідували: «Олександр Македонський виявляє довір'я своєму лікарю Філіппу», «Смерть Олега, князя древлянського», «Смерть Віргінії», «Смерть Богдана Хмельницького», «Смерть Сократа» [28, т. 7-10; 29, т. 5-6; 30, т. 7]. Ці факти заперечують міфи про те, що Сошенко «одним із перших звернув увагу на художній хист Шевченка», «діяльно зайнявся мистецькою освітою хлопця», «давав йому технічні вказівки», «надавав для копіювання естампи», «загадував зрисовувати різні гіпсові зліпки та маски, а згодом і фігури», «перший рекомендував йому малювати акварельними фарбами». Не підлягає сумніву, що Шевченко володів пензлем ще до зарахування в майстерню Ширяєва, а працюючи в ній, зробився відомим культурному Петербургу. Інакше б Енгельгардт не вимагав за безвісного малярчука небувалу ціну – 2500 руб., а передові люди того часу не заповзялися б викупити талановитого кріпака, незважаючи на цю велику суму.

Заходи у справі визволення Т. Шевченка досить (хоч і по-різному) описано в літературі. Викуп став можливим завдяки небайдужості багатьох людей: українців А. Мокрицького, В. Григоровича, Є. Гребінки, росіян К. Брюллова, В. Жуковського, О. Венеціанова, братів Вієльгорських та інших. Необхідно лише наголосити, що діловий поштовх справі звільнення дав знову ж таки пирятинець

Аполлон Мокрицький, який у вересні 1836 року став першим і найбільш наближеним учнем Брюллова, перейшовши до нього від Венеціанова за цілковитою згодою останнього [16; 13, с. 204, 213, 226]. Розуміючи, що ця справа могла бути зрушена лише енергією «великого Карла», Мокрицький з березня 1837 року настирливо пропонував тому зробити добре діло – визволити талановитого юнака від «темних ненависних ланцюгів рабства». Для підсилення враження Мокрицький 31 березня приніс і показав К. Брюллову в присутності Григоровича Шевченків вірш. Брюллов залишився надзвичайно задоволеним почутими поетичними рядками. Після цієї зустрічі він почав діяти – особисто наніс візит Енгельгардту, прохаючи відпустити талановитого кріпака на волю. Однак умовити Енгельгардта виявилось справою складною: практичний пан заявив, що далекий від того, аби займатись філантропією. Розлютований невдачею Брюллов, який не зник, щоб йому відмовляли в проханнях, заявив, що більше не буде спілкуватися з цією «найбільшою свинею в торжковських пантофлях» [5; 13, с. 199-204]. Справу залагодив О. Венеціанов: після його переговорів з Енгельгардтом той забажав за свою «спадкову власність» 2500 руб. Тоді 2 квітня К. Брюллов заходився малювати портрет В. Жуковського для лотереї, організованої М. Віельгорським за участю фрейліни цариці графині Ю. Баранової. «Русская старина» (листопад 1877 року) переказувала цю історію так: «Наконец, после всего испытанного и испробованного К.П. Брюллов ставит на мольберт холст и говорит В.А. Жуковскому: «Садись, я напишу твой портрет – разыграй его при дворе, собери по билетам 5000 рублей (ассигнациями) и отдай помещику, Шевченко будет свободен» [12, с. 194-196]. «Писалось необыкновенно легко. Наверное, оттого что воодушевляло все – и модель, и высокое предназначение портрета, который должен послужить искуплению свободы человека». Уже ввечері того дня [2 квітня 1838 року] Мокрицький записав у щоденнику: «Сегодня в мастерской нашей прибавилось еще одно прекрасное произведение: портрет В. А. Жуковского – и как он похож! Поразительное сходство с необыкновенной силой рельефа. Сеанс продолжался не более двух часов и голова кажется почти оконченною; в прокладке видно, что он [К. Брюллов] хотел окончить ее a la primo» [13, с. 203].

Розіграна в колі імператорської родини в Анічковому палаці лотерея збрала 1000 руб. (внесок цариці Олександри Федорівни, якій дістався портрет, становив 400 руб.; діти царя – Марія і Олександр внесли по 300 руб.) [8, с. 48-50; 9, с. 65-66, 116]. Але відпускну Шевченку викупили раніше одержання грошей із палацу [9, с. 118-122]. Більшу частину суми внесли К. Брюллов, В. Жуковський, М. Віельгорський та інші, для чого була розіграна копія портрета Жуковського, виконана Н. Д. Биковим. Загалом у справі звільнення Шевченка з кріпацтва брали участь понад 20 осіб, половина з яких побажали залишитися невідомими.

22 квітня 1838 року поміщик П. Енгельгардт, одержавши гроші, підписав відпускну Т. Шевченкові; її засвідчили В. Жуковський, К. Брюллов і М. Віельгорський. 25 квітня цей документ був уручений Тарасу В. Жуковським у присутності К. Брюллова, М. Віельгорського, А. Мокрицького.

«Щоденник» останнього документально передає хроніку та атмосферу викупу: 1837 р.:

«18 [марта]. Четверг. <...> Часам к 7-ми пошел я к Брюллову. Там были уже Венецианов и брат его Федор, скоро пришел и Краевский и прочел нам

прекрасные стихотворения Пушкина <...> До 12 часов продолжалось чтение. Когда все ушли, я остался один, говорил Брюллову насчет Шевченка, старался подвигнуть его на доброе дело, и, кажется, это будет единственное средство – через Брюллова избавить его от тяжелых, ненавистных цепей рабства. И шутка ли! Человек с талантом страдает в неволе по прихоти грубого господина! <...>

31 [марта]. Среда. <...> Вечером, после чаю, отправился я к Брюллову <...> Он послал меня за Вас[илием] Ива[новичем], и, когда тот пришел, я предложил им рассмотреть дело Шевченко. Показал его стихотворение, которым Брюллов был чрезвычайно доволен, и, увидя из онога мысли и чувства молодого человека, решился извлечь его из податного состояния и для этого велел мне завтра же отправиться к Жуковскому и просить его приехать к нему. Не знаю, чем-то решат они горячо принятое участие. <...>

1 апреля. Поутру, после чаю, пошел к Жуковскому и передал ему приглашение Брюллова. Вместо завтраго я пригласил его сегодня к трем часам. Досталось же мне от Брюллова! <...> От него пошел я в галерею, где пробыл <...> до 3-х часов. После обеда пошел на лекцию теории изящного. Остуда прямо в натурный класс <...> Заходил к Брюллову, но лакей доложил, что барина дома нет <...>

2 апреля. <...> После обеда призвал меня Брюллов. У него был Жуковский, он желал знать подробности насчет Шевченка. Слава богу, дело наше, кажется, примет хороший ход. <...> Брюллов начал сегодня портрет Жуковского и препохоже...»

Сегодня среда. Начал я день так же, как вчера: с утра до обедни – у Брюллова. <...> Чай пил с парубками Сошенком и Шевченком в трактире, вот и все. <...>

29 [апреля]. Утро просидел я за бумагами, заходил раза с два к Василию Ивановичу, был у Брюллова <...> После обеда отправился я к Кандыбе <...> Допоздна просидел я у него. Возвращаясь от него, зашел к Дементьеву, там застал Викт[ора] Андре[евича] Трипольського и Шевченко. <...>

1838 р.:

3 апреля. Светлое Христовое воскресенье. <...>

8 апреля. На третий день [праздника] утром начал я рисовать Венеру. Скоро пришел Шевченко, и мы отправились в Эрмитаж. С большою пользою беседовали мы в этом святилище... <...> Вечером был у Брюллова, рассказывал ему о своей прогулке в Эрмитаж. Он очень одобрял ее... <...> До двух часов продолжалась наша беседа. <...>

22 апреля. Четверг. <...> Каждый день, по заведенному порядку, рисую и пишу <...> вечерами хожу гулять и оканчиваю день у Брюллова. Жаль, что болезнь его так сильно атаковала, ничего не может он делать. <...> Когда же я с ним, то у нас идут преинтересные мечтания. <...> Вот и сегодня опять поутру толковали мы на все лады о том, как устроить это дело – перебраться в Малороссию и открыть там школу. И у нас все это так было слажено, как будто дело решенное. <...>

24 апреля. <...> Обедал я у В[асилия] И[вановича], после обеда уснул до девяти ч[асов]. Пришел Шевченко, потом Петровский. Спасибо, заняли меня до двух часов. <...>

25 апреля. <...> Часа в два пошел я к Брюллову, застал его в рабочей [комнате]. <...> Скоро пришел Жуковский с гр[афом] Виельгорским. Пришел Шевченко, и

Василий Андреевич вручил ему бумагу, заключающую в себе его свободу и обеспечение прав гражданства. Приятно было видеть эту сцену». <...>

27 апреля. Вчера поутру начал я копировать портрет Жуковского... <...>

28 апреля. Сегодня поутру писал я у Брюллова, как пришедший Путята известил нас, что наследник в Академии и, может быть, зайдет к Брюллоу. Точно, не прошло полчаса, как Его Высочество пожаловал к нам. Мы с Шевченком приняли его... <...> увидел он портрет Жуковского и был им чрезвычайно доволен. <...> [7, с. 113, 115, 116, 123-124, 145, 149-150, 151-152].

20 травня 1838 року відпускну засвідчили в цивільній палаті, а з наступного дня Т. Шевченко почав відвідувати класи Академії мистецтв як учень самого К. Брюллова. 23 червня 1838 року він уже брав участь у місячному екзамені відразу в класі гіпсових фігур, минаючи перші три – оригінальних голів, оригінальних фігур, гіпсових голів, тобто опинився в одному класі з Сошенком [24, с. 16; 8, с. 51; 1, с. 22].

Отже, складна справа визволення з кріпацької неволі Тараса Шевченка, завдяки активному долученню до неї багатьох небайдужих людей з різних станів тогочасного суспільства, була успішно завершена.

Список використаних джерел

1. Анісов В., Серeda Є. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. – Вид. 2-е, доп. – К.: Дніпро, 1976. – 392 с.
2. Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 440 с.
3. Вересаев В. В. Гоголь в жизни. Систематический свод подлинных свидетельств современников // Вересаев В. Соч. в 4 тт. / Под ред. Ю. Фохт-Бабушкина. – М.: Правда, 1990.
4. Врангель Н. Время и школа Венецианова // Золотое руно. – 1907. – № 7–9.
5. Говдя П. К. Брюллов и Т. Шевченко // Русско-украинские связи в изобразительном искусстве. – К., 1956.
6. Данилевский Г. Знакомство с Гоголем. Из литературных воспоминаний // Исторический вестник. – 1886. – Т. 26. – С. 478-479.
7. Дневник художника А. Н. Мокрицкого / Сост., авт. вст. ст. и прим. Н. Л. Приймак. – М.: Изобразительное искусство, 1975. – 272 с., ил.
8. Жур П. Труды и дни Кобзаря. – Люберцы: Люберецкая газета, 1996. – 568 с.; укр. вид.: Жур П. Труды і дні Кобзаря. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка / Вст. ст. М. М. Павлюка. – К.: Дніпро, 2003. – 520 с.
9. Жур П. В. Шевченковский Петербург. – Л.: Лениздат, 1964. – 288 с.; укр. вид.: Жур П. Шевченківський Петербург. – К.: Дніпро, 1972. – 194 с.
10. Затенацький Я. П. Петербурзьке товариство заохочення художників і його роль у розвитку українського образотворчого мистецтва XIX–XX ст. // Вісник АН УРСР. – 1954. – № 9.
11. Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя. – Т. 1. – Львів, 1898; Т. 2. – Львів, 1901; перевид.: К.: Дніпро, 1991. – С. 702 с.
12. Леонтьева Г. К. Алексей Гаврилович Венецианов. – Л.: Искусство, 1988. – 288 с, ил. – (ЖВИ).
13. Леонтьева Г. К. Карл Брюллов. – 2-е изд., доп. – Л.: Искусство, 1988. – 336 с.
14. Макаренко Н.Е. Школа Императорского общества поощрения художников. – Пг., 1914.

15. Машковцев Н. Гоголь в кругу художников: Очерки. – М.: Искусство, 1955. – 170 с.
16. Мокрицкий А. Н. Воспоминания о К. П. Брюллове // Отечественные записки. – 1855. – Т. 103. – № 12;
17. Мокрицкий А. Воспоминания об А. Г. Венецианове и учениках его // Отечественные записки. – 1857. – Т. 115. – № 11. – С. 81-102.
18. Рассказ И. М. Сошенко // М. Ч[альный]. Иван Максимович Сошенко (биографический очерк). – К., 1887.
19. Русское искусство. Очерки о жизни и творчестве русских художников. Первая половина XIX века / Под ред. А. И. Леонова. – М.: Искусство, 1954. – 744 с.
20. Смирнова Р. М.В. Гоголь: Маловідомі сторінки біографії / Укладач Н.К. Кочерга. – Полтава: ПолтНТУ, 2009. – 174 с.
21. Спогади про Шевченка / Упоряд., вст. ст. та прим. А.І. Костенка. – К.: Держвидав, 1958. – 660 с.
22. Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і прим. В.С. Бородіна і М.М. Павлюка; передм. В. Є. Шубравського. – К.: Дніпро, 1982. – 548 с.
23. Стасов В. В. Статьи и заметки, не вошедшие в собрания сочинений. – Т. 1-2. – М.: Искусство, 1952–1954.
24. Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. 1814–1861 / За ред. Є. П. Кирилюка. – К.: Вища школа, 1982. – 432 с.
25. [Чальный М.]. Новые материалы для биографии Т. Г. Шевченко // Основа. – 1862. – № 5. – С. 45-61; № 6. – С. 1-27.
26. Чальный М. К. Жизнь и произведения Тараса Шевченко (Свод материалов для его биографии). – К., 1882.
27. Шевченківський словник: У 2 тт. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978.
28. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 10 тт. – К.: Вид-во АН УРСР, 1939-1964.
29. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 6 тт. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963-1964.
30. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 тт. – К.: Наукова думка, 2001-2013.

А. А. Белоусько

К УЧАСТИЮ ПОЛТАВЧАН В ОСВОБОЖДЕНИИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО ИЗ КРЕПОСТНИЧЕСТВА

В статье приводятся факты, которые позволяют по-новому показать процесс освобождения Т. Г. Шевченко из крепостной неволи.

Ключевые слова: *Тарас Шевченко, биография, крепостничество, освобождение.*

О. А. Bilousko

TO POTAVIAN PARTICIPATION IN LIBERATION OF TARAS SHEVCHENKO FROM SERFDOM

The article reveals the facts that allow showing the liberation of T.G. Shevchenko from serfdom in a new aspect.

Keywords: *Taras Shevchenko, biography, serfdom, liberation.*

Надійшла до редакції 5 грудня 2013 року

* * *